

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 67 (16841)

2004 чылдың
апрель 27,
вторник

Номерни парлагже
дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.00.
Садар өртэз 3 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ Тыванын күрүне филармониязынын артистерин

шаңнаарынын дугайында

Республикага профессионал уран чүүлдү хөгжүдеринге ачы-хавыяазы дээш база Тыванын күрүне филармониязынын тургустунганындан бээр 35 чылдааны-биле холбаштыр

«Тыва Республиканын Улустун артизи» хүндүлүг атты балет артизи Донгак Себекович Монгушка;

«Тыва Республиканын алдарлыг артизи»

хүндүлүг атты

симфониктиг оркестрнин артизи Людмила Ивановна Вагановага;

балет артизи Экер Малай-оолович Сарыгларга;

балет артизи Демир-оол Сүгеевич Чанзанга;

«Тыва Республиканын культуразынын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Кызыл хоорайнын культура талазы-биле комитетинде улусчу театрнын режиссеру Зоя Дамба-Сюрюновна Солун-оолга тыпсыр.

Тыва Республиканын Чазак Даргазынын Хүндүлел бижии-биле

балет артизи Владлена Баркеевна Төмүрнү;

оркестр артизи Эрес Маскыр-оолович Тарган-оолду;

«Тоолдар театрынын» артизи Арсен Николаевич Сюрюнюн;

Тыванын күрүне филармониязынын уран чүүл удуртукчузу

Елена Николаевна Ооржакты;

вокал артизи, «Ураанхай» мюзик-холлдуң уран чүүл

удуртукчузу Владимир Надьмолович Копушту;

«Аян» ыры-хөгжүм ансамблинин артизи Октябрь Макарович

Сааяны шаңнаар.

Кызыл, 2004 чылдың апрель 22, № 75.

Р.С. Ооржакка «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырынын дугайында

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Сүт-Хөл кожунунун Алдан-Маадыр суму чагыргазынын даргазынын оралакчызы Раиса Семис-ооловна Ооржакка тыпсыр.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл, 2004 чылдың апрель 22, № 76.

Кадык камгалалынын «Республиканын уруглар бажыны» күрүне албан черинин 2003 чылда саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хыналданын түннелдеринин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл, 2004 чылдың апрель 24, № 407

Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын оралакчызынын хүлээлгезин күсөдип турар Е.К. Матвееванын кадык камгалалынын «Республиканын уруглар бажыны» күрүне албан черинин 2003 чылда саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хыналданын түннелдеринин дугайында информациязын хүлээп алыр.

2. Кадык камгалалынын «Республиканын уруглар бажыны» күрүне албан черинин 2003 чылда саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хыналдадан илерээн хажыдышкынарны чок болдурарынын талазы-биле кошкан хемчеглер планын бадылаар.

3. Тыва Республиканын Кадык камгалал яамызынга кадык камгалалынын «Республиканын уруглар бажыны» күрүне албан черинин ажыл-чорудулгазынга системалыг контролдуң чогуң айтыр.

4. Тыва Республиканын Саң-хөө яамызынын чанында Контроль-хыналда эргелелинин

бюджет албан черлеринин саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга контроль талазы-биле четпес ажылын демдеглээр.

5. Тыва Республиканын Кадык камгалал яамызынга 2004 чылдың апрель 26-да коллегия хуралыга кадык камгалалынын «Республиканын уруглар бажыны» күрүне албан черинин 2003 чылда саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынын хыналдазынын түннелдерин сайгарып көөр болгаш саң-хөө сагылга-чурумунга хажыдышкынар болдурган ажылдакчыларны харьысалгага онаар.

6. Тыва Республиканын Кадык камгалал яамызынга, Тыва Республиканын Саң-хөө яамызынга саң-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазынын хажыдышкынар болдурган кижидерден акшатагерикти тыртарынын, читкен документилерни катап тургуварынын, бухгалтер учедун аайлап таарыштырарынын, саң-хөө сагылга-чурумун быжыглаарынын талазы-биле хемчеглерни алыр, материалдарны истелге органнарынче дамчыдарынын айтырыын өөренип көөр.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. ООРЖАК.

2004 чылдың февраль-апрельге Кызыл хоорайга чаа төрүттүнген чаштарнын амы-тынынга угур аар кем-херек үүлгедиишкуннеринин фактыларынын дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл, 2004 чылдың апрель 24, № 427

Тыва Республиканын Чазак Даргазынын оралакчыларынын хүлээлгелерин күсөдип турар Е. К. Матвееванын база В.О. Тарымын чаа төрүттүнген чаштарнын амы-тынынга удур аар кем-херек үүлгедиишкуннеринин фактыларынын дугайында информацияларын дыңнап танышкаш, Тыва Республиканын Чазана 2004 чылдың февраль-апрельге Кызылга илеринин боттарынын чаа төрүттүнген уругларынын амы-тынынга четкен ийи база чаш уругун амы-тынынга чердин оралдашкан бир таварылгалар бүрүткеттинген дээрзин демдеглеп турар.

Февраль 26-да хоорайнын иштики херектер эргелелинге Ленин кудумчунда 56 дугаарлыг бажынын арыглары черинден дириг, чаа төрүттүнген чаш уруг тывылганынын дугайында дыңнадыг кирген, чашты уруглар эмчизинге чыттырган.

Уругнун иезин тодараткан болгаш хоругдаан. Россия Федерациязынын Кеземче хоюлузунун 30 чүүлүнүн 3 кезээ, 106 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган.

Апрель 3-те 12.00 шак үезинде Кызыл хоорайнын Гагарин кудумчунун 12 дугаарлыг бажынын чанында бок төгөр доскаардан эр хиндиктиг чаа төрүттүнген чаштын өлүг мөчүзү тывылган. Прокуратура болгаш ИХЭ ажылдакчыларынын шалыпкын бөлүү чашты оң аксын скотч-биле дуглай чыпшырып тургаш өлүрген дээрзин тодараткан. Бо факт талазы-биле Россия Федерациязынын Кеземче хоюлузунун 106 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган. Ук кем-херек үүлгедиишкунни тодарап илерээр дээрзинге чоруттунуп турар истелге-оперативтиг хемчеглер үндезинни берип турар.

Апрель 13-те 8.45 шакта

республиканын психиатрия эмнелгезинин котельнаязындан чаа төрүттүнген чаштын өлүг мөчүзү тывылган, ону өрттедирин оралдашкан болган. Чашты суг тындыртып өлүрген дээрзин эксперттер тодаратканнар. Истелге-оперативтиг хемчеглеринин үезинде иениң ат-сывын илереткен, оң турар черин тодарадырынын талазы-биле эргежок чугула дилээшкун хемчеглерин ап турар.

Баштайгы истелгеден илерээни болза, херэеженнерин бирээзи — 35 харлыг ие үш назы четпээн уругларны азыраарынга болгаш кижизидеринге болур-чогуур байдалдарны хандырбайн турары дээш Кызыл хоорай чагыргазынын чанында назы четпээннер херектеринин талазы-биле комиссиянын учедунда турар болган, оң уругларын чаңгыс эвес удаа социал төптерге тургузуп келген.

(Уланчызы 2-ги арында).

«Шын» солуннун шаңналы дээш

"ШЫН"-2004

ТЫВА ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫН

60 чылын Тыванын Россиянын составынга каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чыл оюнга тураскаадып эрттирер.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазынын май 9-та 12 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээрин дыңнадып тур. Аңа республиканын болгаш найысылалдын эн шыырак мөгелери киржир. Деткикчилерни «Шын» солуннун редакциязы манап тур.

ТЫВА ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫНЫҢ ДЕТКИКЧИЛЕРИ

Спорттун хөй янзы хевирлеринин аразындан национал тыва хүреживис — биске эң үнелиг, ол — тыва кижинин, тыва чоннун чоргааралы, хей-аъды, бедик тура-соруу деп чүвени билир бис.

«Шын» солуннун шаңналы дээш чыл санында эртип турар тыва хүреш маргылдаазын бо чылын Тыванын Россиянын составынга каттышканынын 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чылынга тураскаадып турары-биле ол онзагай. Май 9-та эртер тыва хүрештин чараш байрлалы болур ол маргылдаанын мөгейкичлери болбушаан, «Шын» солуннун редакциязынга акша-хөреңги-биле дузалап, маргылдаанын хүндүлүг деткикчизи болур күзелин илереткен бүдүрүлгелер, организациялар хөй. Оларга улуу-биле четтиргенивисти илеретпишаан, деткикчилеривисти моон адаанда парладывыс.

ТР-ниң Улетпүр яамызы (В.О. Ооржак);
Республиканын Хереглекчилер эвилели (Х.Д.

Монгуш);
Республиканын одаар чүүл сайгарар конторазы (А.Д. Ооржак);
ТР-ниң Чер курлавырларынын болгаш чер тургузуунун күрүне комитеди (Х.Б. Куулар);
ТР-ниң Куртөхөйгаарал чери (А.К. Ооржак);
Каа-Хем кожунун чагыргазы (С.К. Долгар);
Танды кожунун чагыргазы (С.Ч. Ондар);
Эрзин кожунун чагыргазы (А.Ч. Комбу);
Би-Хем кожунун чагыргазы (В.Н. Гончаров);
«Тывасвязьинформ» (В.Т. Сандан);
«Тыва-Алко» КХН (М.С. Нургалиев);
«Суй-Белек» ККБ (М.Б. Дагба);
«Вариант» КТТ (В.Л. Щенников);
«Шолбан-Ай» КХН (А.Л. Кара-Сал);
«Sport-city» садыг (С.Климов, О.Уланова).
«Башкы» журнал (Н.С. Конгар).
«Тыва Республика» солун (М.К. Калчан).
Деткикчилеринин саны немежилп турар.

2004 чылдың февраль-апрельге Кызыл хоорайга чаа төрүттүнген чаштарның амы-тынынга удур аар кем-херек үүлгедиишкннеринин фактыларының дугайында

(Төңүзү. Эгези I-ги арында).

22 харлыг ийги херэежен доктаамал чурттаар чери чок, Кызыл биле кожууннар аразында көжүп чоруп турар болган.

Бо фактылар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгелерин күүседип турар Е.К. Матвеева биле В.О. Тарыма Кызыл хоорай чагыргазының харысалгалыг ажилдакчылары-биле чөвүлел хуралдарны эрттиргеннер.

Республиканың Кадык камгалал яамызы, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының удуртукчулары, эмнелге-профилактика албан черлери иштелишкннини социал көргүзүтүлөр талазы-биле кылымал арга-биле соксадып болур херэеженнерин эргезин тайылбырларының талазы-биле хемчеглерни чедир албайн турар, социал көргүзүтүлөр даңзызы 13-тен 4-ке чедир кызырылган болгаш ону Россия Федерациязының Чазаның 2003 чылдың август 11-де № 485 доктаалы-биле бадылаан. Адаиениң эргелерин казаанының азы ону кызыгаарлаанының дугайында судтун шийтири барда, күштеп-чазарлаашкының түңнелинде иштелгенде, херэежен кижини хоругдал черлеринге турда, ашаа I-II бөлүктүн инвалиди болганда азы ол херэежен кижини иштиги турда өлгенде, социал көргүзүлөр талазы-биле уруг дүжүртүүшкүнүн чөпшээрел каан. Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының 1993 чылдың декабрь 28-те №302 дужаалы-биле бадылаан эмчи тодардылгалары барда база иштелишкнниниң эрте хуусааларында херэежен кижини иштелишкннин соксадып болур. Кезишкн-

ни республиканың чурттаачы чонунга халас эмчи дузазы көргүзеринин күрүне магадылалдарының программазының акша-хөреңгилеринин күсели-биле чорудар. Херэежен кижиниң күзели-биле иштелишкнниниң соксадышкынын төлевирлиг байдалга эмчини болгаш эм-таң препараттарын шилип алыр хевирлиг немелде ачы-дузаны база көргүзүп болур. Чурттап турар черинде бүртүкел эртпээнинин ужуң Кызылда херэежен кижиниң иштелишкнниниң кылымал арга-биле соксадырын чорударында берге-дээшкннер бар. Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының паспорт-чөпшээрел албаны ыңай-бээр көжүп чоруп турар чоннуң бүртүкелин чурумчуларының талазы-биле хемчеглерни кошкак ап турар. Өөредилге черлеринин болгаш хоорайның бүдүрүлгелеринин ниити чуртталга черлеринде чурттап турар хамаатыларның бүртүкелинде контроль кошкак.

Милицияның участок төлээлеринин, участок эмчилеринин, социал албаннарның болгаш өөредилге албан черлеринин ажилдакчыларының аразында кады ажилдакылганы четпес боттандырып турар. Тодаргай чурттаар чер чок херэеженнерни илерединринин болгаш эмчи-социал агартылганының талазы-биле тускай угланышкының ажил чоруттунмайн турар.

Өөредилге албан черлеринде "Өг-бүле амыдыралының ужурчуруму болгаш психологиязы" деп эртемни 1990 чылдан бээр өөредилге планындан ужулган.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы база тус чер бот-баш-

карылганының чагыргалары амыдыралдың берге байдалдарында таварышкан херэеженнерге, чижээлээрге, уруг-дарылыг болурун күзевес иштиг херэеженнерни деткип, алызында барып чаш уругну азырандыга бээринин азы күрүне хандырылганынга алырының айтырыын шийтирилээр Кризис төптөрүн ажадыларының талазы-биле айтырылганын шийтир-левейн турарлар.

Тыва Республиканың Кадык камгалал, Күш-ажыл болгаш социал политика, Ниити болгаш профессионал өөредилге, Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге албан черлеринин яамылары Кызыл хоорай чагыргазы-биле кады мөзү-бүдүш ужурчурумнарның нормаларын, өг-бүле харылзааларының үндезин-нерин, бажыңга арагалаашкының, алкоголизмниң, наркоманияның болгаш токсикоманияның профилактиказын хевирлээринин талазы-биле хемчеглерни өй-шаанда чорутпайн турар.

Шак мындыг фактыларны болдурбас, чаш уругларның кадыкшылын болгаш амы-тынын камгалаар база өг-бүле институтунун болгаш ниитилелдин мөзү-бүдүш ужур-чурумун быжыглаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының, Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының чаш уругларның кадыкшылының болгаш амы-тынын камгалалын хандыраарының

талазы-биле социал байдалы кадык эвес өг-бүлелер-биле ажылга тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулганын координастарының талазы-биле ажылын четпес деп демдеглээр.

2. Чаа төрүттүнген чаштарның амы-тынынга удур кем-херек үүлгедиишкннерин болдурбазының талазы-биле организас-профилактиктиг хемчеглер планын бадылаар.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының удуртукчулары-биле кады бир ай хуусаада чурттаачы чоннуң ортузунга херэеженнерниң иштелишкнниниң аңгы-аңгы хуусааларда соксадыр эргелеринин болгаш күзөл чок иштелишкнниниң профилактиказының дугайында тайылбыр ажылын чорудар, алдынган хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаның илеткээр.

4. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларының удуртукчулары-биле кады чаш кижиниң эргелерин хандырып, ооң кижизидилгезинге болур-чогуур байдалдарны тургузарынын, кадыкшылының болгаш амы-тынын камгалалын, амыдыралдың берге байдалдарында таварышкан иштиг херэеженнерниң социал камгалалының талазы-биле өг-бүлениң ролун болгаш харысалганын бедидер ажылды күштелдирер.

5. Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызынга өзүп олурар салгалдың мөзү-бүдүш болгаш эр-херэежен харылзаалар кижизидилгезинге ажылды идепкей-

жидер база республиканың өөредилге албан черлеринге "Өг-бүле амыдыралының ужурчуруму болгаш психологиязы" деп немелде курсту кириер.

6. Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.О. Тарымага, Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызынга эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле кады ие-чаштың болгаш өг-бүлениң айтырылганының талазы-биле эрге-хоойлу нормаларының тайылбырын чорудар.

7. Кадык камгалал яамызынга (Ховалыг), Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга (Конгар), Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызынга (Морозов), Иштиги херектер яамызынга (Аренин), Юстиция херектеринин талазы-биле яамыга (Язев) 2004 чылдың май 25-ке чедир чаа төрүттүнген чаштарның амы-тынынга удур кем-херек үүлгедиишкннерин болдурбазының талазы-биле организас-профилактиктиг хемчеглерниң бадылаттынган планын күүседире-биле кылып чоруткан ажилдарның дугайында Тыва Республиканың Чазаның илеткээр.

8. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

9. Бо доктаалдың күүселдизинге контролду Тыва Республиканың Чазак Аппарадынын социал политика айтырылганының талазы-биле эргелелинге база Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң Чөвүлелиниң Аппарадынга оонаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Ооржак

Тайылбыр орунунга

Чаа төрүттүнген чаш уругларның амы-тынынга болгаш кадыкшылыга удур кем-херек үүлгедиишкннерин Чазак болгаш республика Баштыңы онза контролга алганын дыңнаткан бис. Парлап турар доктаалда бүдүн комплекс хемчеглерни айытканы — ооң тодаргай бадыткаашкыны-дыр. Ол доктаалда ие кижиниң болгаш чаш уругларның эрге-ажыктарын камгалаа-

рынче онза кичээнгейни угландырган. Херэеженнерниң иштелген байдалды ара соксадырынга хамаарышкан тайылбыр ажылы кошкак. Оларга дааскан херек — уругларның амы-тыны болгаш кадыкшылы дээш ниитилелдин берген бүзүрелинге удуртукчуларның болгаш специалистерниң бедик харысалганының дугайында доктаалда тодаргай айыткан.

Ооң-биле кады өлүрүкчү иелерниң каржы-дошкун үүлгедиишкннерин канчал-даа агартып болбазын доктаалда айыткан. Дашкаар байдалдар — ажыл чок чорук, амыдыралын шын тургузуп шыдаваан байдал, чедимче чок чорук турза-даа, угаан-сарылынын долузу-биле ышкынган иелер ыңдыг янызылыг кем-херек үүлгедиишкннерин үүлгедир.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының контроль-ревизия килдизинин (килдис эргелекчизи Д.К.Донгак) болгаш республиканың Саң-хөө яамызының КРО-ниң (К.Д.Ондар) талазындан контроль чок болганының түңнелинде 2001-2002 чылдарда республиканың Уруглар бажыңының саң-хөө документилери читкен болгаш саң-хөө хажыдышкыннарын болдурган.

Уруглар дугайында сагыш човаашкын бүгү ниитиниң сагыш човаашкыны болур. Кандыг-даа мерген болгаш шын шийтирлерни хүлээп ап тургаш, ие-чаш болгаш уруглар айтырылгының бүгү ниитиниң кичээнгейин хаара тутпас болза, сорулга чедип алдынмас. Бистиң келир үевиске хамаарышкан номчучуларның санал-оналдары солунуң арыннарынга көстүп кээрине идегеп артывыс.

Чагаалар аразындан

Санэпидхайгаарал төвүнден КАДЫК БОЛЗУН ДЭЭШ

2004 чылдың апрель 15-те ТР-ниң Күрүнениң кол санитар эмчизи Л.М.Ооржактың "2004 чылда уругларның кадыкшылын быжыглап, чайгы дыштанылганын хандыраарының дугайында" деп доктаалы үнген.

Ында Санэпидхайгаарал төвүнүн чөпшээрели чокка санитар дүрүмнерге таарышпас дыштанылга черлери ажадыр чоруктарга удур ажилдарны бо чылын шынгырадырын айыткан. Эрткен чылын 11 ыңдыг таварылга болган. Оон ыңай уругларның чамдык чайгы дыштанылга албан черлеринге сезоннарны 14 хонук чедир кызырган турганы санитар-эпидемиологтуг дүрүмге таарышпас. Эрткен чылын уругларның чурттаар өрээлдерин, аш-чем хайындырар өрээлдерин, столоваларның, технологтуг дериг-херекселдерниң, суг-биле хандыраар системаларның септелгезин өй-шаанда

чорутпаан таварылгалар турган. Уругларның чөмненилгезин организастан тура, колдуунда хөй углеводтуг далган, макарон, крупа, үстен кылган чөмнер ажыглаары хевээр, а ол ышкыш консерваларны хаая эвес ажыглап турар. Уруглар чаа балык, инек, хөй эди, сүттен кылган чөмнер, чуурга, үнүш үзү, ногаа, кат-чимис аймаа дээн ышкыш витаминниг чөмнерни чедир чивейн келген.

Үстүнде адаттынган четпестерни катапгавас дээш чаа аргаларны ажыглап, шынгы ажилдарны чорудары доктаалда көрдүнген.

Бүрбү САТ.

Мөгениң адынга

Эрткен дыштаныр хүннерде Чадаана хоорайга "Арзылаң" мөгө Чамыяңның адынга тураскааткан чылдың эртер 18 дугаар долгандырыг хүреш болган.

Улуг мөгелер аразында долгандырыг хүрешке Аяс Монгуш, чаңгыс аштырылгы (дунмазы Ай-Демир Монгушка дүжүп берген), бирги черже үнгеш, аш-чем быжырап плита-биле шаңнаткан. Ийги черже — Ай-Демир, үшкү черже — чоокта чаа ажиттыңган "Хартыга" деп мөгелер клубунда моол тренер башкы Цэдэндамба үнген. Дөрткү черни Чыргакыдан кончуг кашпагай аныяк мөгө Шолбан Монгуш элээп. Маңаа онга чедир мөгелерге акша шаңналдарын тывыскаалаан.

Дараазында республика Наадымнарның 8-че кирбейн чоран мөгелер аразында хүрешке Баян-Таладан Омак Кара-

Сал шүүлген.

Тулган мөгени илередин сорулгалыг түңнел хүрешке Аяс Монгуш шүүлген, Опанас Семисоол үжүүрлешкен.

Санчай САТ.

Баштайгы амытаны

Тываның национал зоопаргы тускай девискээрлиг, оон тудуун кылып төлевилелди "Новосибирскгражданпроект" деп төлевилел институту боттандырар. Амгы үеде ол төлевилелди акшаландырар айтырыг республиканың Экономика яамызында шийтирленип турар. Зоопарк тудуу — чаңгыс эвес, хөй чылдарның айтыры, ыңчангаш ооң администрациязы баштайгы дигри амытанны азырап көвүдедири-биле Мөңгүн-Тайгадан тыва уксаалыг 3 ытты эккелген.

Меңгилерниң кыйгызы

Апрель 26-дан эгелеп Бай-

Тайганың Мөңгүлек, Кызыл-Хая дагларында Красноярскиниң альпинидазы эгелээн. Маңаа Новосибирскиден, Красноярскиден, Томскиден, Иркутскиден, Новокузнецкиден, Кемероводан, Абакандан, Минусинскиден, Саяногорскиден, Ачинскиден — ниитизи-биле ийи чүстөн ара чок альпинистер киржир. Олар Тываның меңгилги, чалымныг бедиктеринге боттарының альпинисчи мергежилин улам бедидип, спортчу разрядтарны, спорт мастери, спорт мастеринге кандидат аттарны камгалап аарлар. Тыва туристер ам альпинизм спортунче шилчи бергенер. Кызыл хоорайда альпинистер клубу тургустунган. Ол клубтуң кежигүннери бир команда бо альпинидага киржир. Тыва альпинистер апрель 30-де Бай-Тайгаже айттаннарлар.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

БАНК — СИЛЕРНИН БҮЗҮРЕЛИНЦЕР

Экономиктиг реформаны чорударының эң кол сорулгаларының бирээзи бүдүрүлгелериниң ажыл-агый комплекстериниң бүгү адырларына болгаш юридиктиг албан черлеринге база хуу кижилерге рынокка дүүштүр банк ачыдузанын сайзырадыр база бот-боттарына ажыктыг кады ажылдажылганы чедип алыры болур. ТР-ниң Чазак Даргазының Улут Хуралга чоруткан Айыткалында 2004 чылда чээли бээриниң кемчээлин 860 млн. рубль түнге тодараткан. Банк капиталының кемчээлин болгаш ооң курлавыр баазанын шынарлыг улгаттырарынче тодаргай сорулгалар салдырган. Акша-чээли политиказының сорулгаларын Тываның банк албан черлери канчаар боттандырып турарын чугаалап бээри-биле бистиң корреспондентивис Сергей Хертке Россия банкызының Тыва Республикада Национал банкызының даргазы Юрий ЮЖАКОВТАН дилээн.

болгаш компьютер техниказын колдады садып ап турар. Хуу кижилерге берип турар чээлиниң үлүү улгадып турарын демдеглээр чугула, ол 15,8-тен 26,5 хуу чедип турар.

Банк секторун сайзырадырының кол угланышыкынынга республиканың төлежилге системазының хүлээлгезин моон соңгаар чаартыр, чээли организациалары биле Национал банк амгы үениң чаа технологиязын болгаш ажыктыг механизмдерин шигээдип алыр кемчелерни чорудар, санажылгаларны дүрген болгаш айыыл чок эрттирерин хандырат. Төлежилге системазының девискээр кежигүннери юридиктиг албан черлери 4,8 муң агар саннарны, хуу кижилер 305 муң агар саннарны ажыткан. Эрткен чылдың деңгели-биле алырга, ажыткан агар саннар дес-дараалаштыр 14,6 болгаш 6,1 хууга өскөн. Россия банкызының санажылга системазын таварыштыр төлежилге саарылганын 2003 чылда 32,2 млрд. рубльге эрттирген, 2002 чылда деңгээрге, 18 хууга өскөн. Республикада ортумаа-биле хүннүң-не 1250 төлежилгелерни 115 хире млн. рубльге чорудуп турар. Чээли организациаларының болгаш санажылга-касса төптериниң кассазын таварыштыр эрткен туда акша саарылгазы, 2002 чыл-биле деңгээрге, 28,4 хууга өскөн. Төлежилге структуразында ажылгап турар технологияның кежигүннеринде кол черни электронуг саналга төптери ээлеп турар.

Россияның банк четкилериниң санажылгазын таварыштыр республикада төлежилгелерниң 79 ажыг хуузу электронуг кежирге боттандырып турар. Национал банкының болгаш республиканың чээли организациаларының ниити күжү-биле информацияны ажылдап кылырын дүргедери болгаш операцияны сезинчиг денгелин баддырарынче угландырган. Тыва Республикада Пенсия фондузунуң салбырын электронга кожуп солуурунун ажылы дооступ турар. «Банк-клиент» системазының электронга солуурунун киржикчилериниң санын көүдөдири ажыл бедиң денгелде чоруп турар. Пластикалыг карталарны ажылгаарынын операциязы калбарган. Амгы үеде 7 муң ажыг кижичи ону ажылгап турар (эрткен чылын-3,6 муң турган). 5 банкоматтар ажылдап турар, 8 POS терминалдар барааннарга санажылганы чорудуп турар. «Шалың телевидинде» хаара туттулган бүдүрүлгелерниң саны чыл санында көүдөдири кел чыдар. Садыг-сервис четкилеринде пластикалыг карталарны ажылгап турар дугуржулгаларның ниити түңү 865 муң рубль четкен.

Республиканың банк албан черлериниң ажылын чугаалап тура, олар девискээр экономиказының хөгжүлдесинге боттарының туружун күштелдирген, чүгле чыыр, шыгжаарына болгаш саналга системазының шынарлыг негелде улгаткан эвес, бүдүрүлге адырларының хөгжүлдесиниң саң-хөө курлавырына кол дөс болуп турар. Банк адырларында курлавырларның дестерин бодунче хаара тудуп алыр дээш чоруп турар чижилгелиг демисел банк бизнестин хөгжүдериңге ажыктыг болуп турар. Ындыг байдалга чээли берип турар албан черлери бодунуң ажыл-чорудулганын экижидеринче болгаш калбартырынче чүткүүр, клиентилер-биле саң-хөө айтырларын шиитпирлээринге боттускайлаң эптиг арганы ажылгап, таарымчалыг хуу болгаш тариф политиказын чорудуп турар. Ол шупту банк секторунуң болгаш экономиказын янзы-бүрү адырларының аразында кады ажылдажылганын харылзаазы быжыгарына чедирер болгаш банк ачы-дуза чедирелгезиниң чаа кежирлеринге хереклекчилерин негелдеси тургустунар. Банк кады ажылдажылганын күжүнден ангыда, экономиканын турум өзүлдесин база банк хандырылганын ролон бедидериле орта дөмөйлөшкөк хоойлуну тургузары чугула апарган. Инвестиция чорудулганын деткиир, ипотека, хереклекчилер чээлизи, биче бизнесте эрге-хоойлу талазы-биле деткири, ада-чурт бизнестиниң сонугураалы камгалаарына күрүнениң иденкейлиг туружун тургузары, ооң иштинде банкының дээш, рынок инфраструктуразының ыңдыг операцияларын тургузар.

Россияның банк секторун хөгжүдериңге сорулгалары болгаш ону шиитпирлээриниң күрүне политиказының кемчелерин РФ-тиң Чазаның болгаш Россия банкызының ийи чыл бурунгаар хүлээп алганы «Россия Федерациязының банк секторунуң хөгжүлдесиниң стратегиясында» тодаргайлаан болгаш долузу-биле күөсетинген. Банк секторун чаартырынын ажылын чоруткан, банк бизнестиниң кемчээлин өстүрериниң болгаш ону шынарлыг хөгжүдериңге байдалы тургустунган. Саң-хөө рыногун хөгжүдериңге адырында элээн хөй кол хоойлуларны хүлээп алган;

валюта таарыштырылганы, кем-херек үүлгедешкинеринге холбаштыр алган орулганы чажыраарына удур хөделишкенин, акша шыгжакчыларының сонугураалы камгалаары, банк таарыштырылганы болгаш хайгааралды эрге-хоойлу үндесинге дүүштүр быжыгалаары. «2004 чылда болгаш 2008 чылга чедир үеде банк секторун сайзырадырының стратегиязының» чаа редакциясында банк секторун болгаш акша-чээли системазын экономиктиг өзүлдесин кол фактору база чурттун социал-экономиктиг сайзыралының программазында салдырган сорулгаларны боттандыраарына кол үндесини кылдыр тодараткан.

Тываның иштинге шак ыңдыг сорулганы ТР-ниң Чазаның 2004 чылдың март 9-та «2004 чылда экономиканың инвестиция чээлизиң дестеринге Тыва Республиканың банк өнчү-хөреңгизин ажылгаарының кемчелерин бадылаарының дугайында» доктаалда тодаргай айтыкан. Доктаалда тускай угланышыкының инвестиция төлевилелдеринге банкыларның чээлизи калбартыры көрдүнген болгаш чурттакчы чонну ажылга хаара тударынче база бүдүрүлгелерниң чаа кежириниң продукциязын бүдүреринче угландырып база көдээ суурларга чээли организациаларының салбырларын ажыдары көрдүнген. Тодаргайлаарга, Тываның девискээр-коммерция банкызының немелде салбырын Ак-Довурак хоорайга ажыдар, Тываның девискээр-коммерция КБ «Россельхозбанкының» салбырларын Бай-Хаакка, Кызыл-Мажалыкка, «Тыва Республиканың чоннуң банкызы» акционер ниитилелин салбырларын Мугур-Аксы, Эрзинге ажыдар.

Банкыларның ажыл-чорудулганының ажыктыгын бедидериниң кол угланышыкы болза, шыгжаан акшаның камгалал системазынче киргени-биле акша шыгжакчыларының база кредитторларның бүзүрели быжыгар болгаш 2004 чылдың октябрыдан эгелээш бухгалтер уchedун база саң-хөө отчедун делегей стандартынче кирир. Банк каттыжышыкынарның ниити күжү-биле, Национал банк болгаш Чазак сайгарлыкчыларның болгаш чурттакчы чоннуң боттуг негелдесинге дүүштүр банк бизнестиниң орулгалары ажылдаарына эргежок чугула байдалды хандыраарын чедип алыр.

Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилелиниң 10 чылынга

чээлиге алган хөреңгизин дедир эгидериниң магадылалы чигинчиг болу бээр. Банкылар үлетпүр бүдүрүлгелеринге чээли берип тургаш база бир нарын айтырыгга таварып турар, оларның тодаргай саң-хөө отчедунуң документилери чок болуп турар. Сезинчиг кежириниң чээлизи берип тургаш, салыр акшаның хуузу улгаттырып турар. 2003 чылда юридиктиг албан черлериниң чээлиге салыр хуузу 24,5 кемчээлге тургускан, 2002 чылдың деңгели-биле алырга, 4,4 хууга баткан. Моон соңгаар салган акшаның хуузу баддырары чээли кемчээлин өзүлдесинден хамааржыр.

Эки чүүлдер кандыгыл дээрге республиканың чурттакчы чонунуң амьдыралының денгелин бедип ораарының баддыткалы олар банкыларның ажыл-чорудулганына бүзүрели улгадып, хуу кижилерниң акша салышыкыны кончуг дүрген өзүп орат. Эрткен чылын 315-тен 483 млн. рубльге чедир өскөн азы 1,5 катап. «Россия Федерациязының банкыларына хуу кижилерниң шыгжаан акшаларының камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр шыгжаан акшаның камгалал системазын тургузулгарга, чурттакчы чоннуң республика банкыларына акша сугарына немелде иди тургустунуп кээр. Хоойлу банкыларда шыгжаан акшаларны камгалаар болгаш чаңгыс банкыга шыгжаан акшаның 100 муң рубльге чедир дедир эгидериниң магадылалын хандырат.

Хереклекчилер рыногунда банк албан черлериниң чээлизи бедик денгелде өзүп турар. 2003 чылда чурттакчы чонга 182 млн. рубль түнге чээлини берген. Хереклекчилер чээлизи-биле чурттакчы чон үр үеде ажылгаар бараанны, автотранспортту, амьдыралга ажылгаар электри

ЧЕДИП КЕЛИРИНЦЕРНИ КҮЗЕДИВИС

Республиканың садыг база ниитиниң кемчелериниң чегилериниң ажылдакчыларының мурнунда кончуг улуг сорулга салдынып турар. Олар бо чылын Тывага хереклекчилер ниитилелиниң тургустунганындан бээр 80 чыл оюн байырлар. Ооң-биле кады Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилели база бодунуң 10 чылын бо чылдың май 14-те демдеглеп эрттиреринге белеткенип туралар.

Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилели эрткен он чылдарда канчаар-даа аажок улуг ажылды кылып чоруткан. 1994 чылда «Северанка» кызыгаарлаптыгана эштежилге кылдыр тургустунгаш, 2001 чылдан бээр хоорайның хереклекчилер ниитилели болу берген. 1994 чылда ооң өнчү-хөреңгизинге 36 олутун ийи каът кемчелерге чери, 28 кижичи, 16 садыг турган.

Эрткен 2003 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында отчедун Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Роза Доржуевна Деге болгаш тускай эртемниглерни суурларга база Чадаана хоорайга хуучулар мур-

нунга берген. Хуралдарга санал берген чон Роза Доржуевнаның удуртуп турары бо адырын коллективиниң ажылын мактап турганын мен ол хуралдарга киржип тургаш, магадап дыннап олурдум. Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилели 2003 чылда саң-хөө ажыл-агый талазы-биле хөй ажылды кылганын илеткелчилер тода чугааладылар. Эрткен чылын 34 млн. рубльдин бараанын саткан, 1 млн. ажыг рубльдин үндүрүүн төлээн, ам үндүрүп талазы-биле өрөзи чок. 2004 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, 1 млн. 500 муң ажыг рубльдин кол хөреңгизи санаттынмай турар. Бо коллективте амгы үеде 131 кижичи ажылдап турар. Ниитиниң кемчелеринге черинге 2,5 млн. рубльдин орулганы кирген. 524 тонна хлебти болгаш 16 тонна кондитер кылыгларын бүдүрүп садыпсаарган. Чондан 18 тонна эътти, 20 тонна картошканы, 2 тонна ногаа аймаан база 3,5 тонна дүктү

садып алган болгаш 50-60 баш хире хаваннарны азырап турар.

«Ниитилелин мезү-шынарны каттап тургузары болгаш көдээ суурларның социал-экономиктиг чаартылганын хереклекчилер кооперациязының төлөгү күштелдирер» деп темага Бүгү-россия селектор хуралы бо чылдың февраль 26-да болуп эрткен. Ооң кол сорулганы — яды-түрөңги чорукту ажып эртери. Ону боттандырат дээш хоорайның хереклекчилер ниитилели херек кырында ажылдап кирипкен. Тодаргай чижек бо: көдээ суурлар садыгларын таварыштыр барааннарны кандыг-даа хуу чокка чонга чээлиге берип турар. Шеминиң холуш-как барааннар садынының бир талазында келген чон халас шайлаар столдарны тургускан. Ол-ла садыгының чанында уруглар ойнаар шөлчүгешти чараш кежирлиг кылган, садыг-биле кожа делгем өрээлде ойнаар чери ажыткан, ында 2 теннис

столдары бар, ооң өртээ 28 муң рубль, даалы, шыдырааны суур аныктары халас ойнап турар.

Хереклекчилер ниитилели отчедун берип турда, чон баштаар чериниң даргазы Роза Доржуевнага, ооң коллективинге өөрүп четтиргенин илередип, отчед талазы-биле харын-даа «тергин» эки деп санал берип, үнелээр чорду. Роза Доржуевнаның илеткелинде салдынып турар сорулганы бо: Хорум-Даг, Теве-Хая суурларга уруглар ойнаар шөлчүгештерни Уруглар камгалалының хүнү — июнь 1-де кылып доозар, чонга бараанны чээлиге садарын 70 хуу турганындан 50 хуу кылдыр садар, Чадаана хоорайда «Жарки» аалчылар бажынын, уруглар садын сентябрь 1-де ажыдар.

Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилелиниң 10 чыл болур оюн бо чылдың май 14-те Чадаана хоорайга эрттирер. Ынчаарга ам бистиң анык удуртукчуус көдээниң чедин-

мес байдалдыг кижилери дээш сагыш аарып, дүвүрөп чоруур киживис — каас бойдус чурумалдыг Хемчик хемнин кыдында Хорум-Даг суур чурттуг Роза Доржуевна ол дээрзин чугаалап каары черле артык эвес. Ынчангаш май 14-те бо байырлагга Хорум-Даг суурнуң уран талантылыг артистери Полина Кызыл-ооловна Ховалыг, ат-сураглыг артистер Титов Санчат, Станислав Ирил болгаш чогаалчыларны, удуртукчуларны Роза Доржуевнаның ажылынга деткимче көргүзүп, моорлап чедип келирини күздөдөдөс.

Чамдык удуртукчуларның рынокка сылдаглааш хоозурадып, ээн кагылапкан черлерин Роза Доржуевнаның кызымак, чүткүлдүг ажылынын түнелинде ажылгаалда кириргенин чон үнелеп турары өөрүнчүг.

Оолак КАРА-САЛ, штаттан дашкаар корреспондент.
Чөөн-Хемчик кожун.

Отчет-соңгулдалыг конференция

УДУРТУКЧУЛАРЫН СОҢГААН

Апрель 23-те Кызылдың уран чүүл училищезиниң хуралдаар залына «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының отчет-соңгулдалыг конференциясы болуп эрткен.

2002 чылдын июль 22-де ук салбырның тургузукчу хуралы болган, аңаа оң удуртукчу органнарын сонгаан. Ынчан салбырга 126 кижигун кирип турган, бо хуннерде оларның саны ийи муң ажып турар.

Россияда 750 муң ажыг кижигуннуг ук партияның бистин республикада салбыры тургустунганындан бээр бир чыл тос ай болуп турза-даа, бо кыска хуусаа дургузунда эвээш эвес ажылдарны кылган дээрзин регионалдыг салбырның политчөвүлелиниң секретары З.Ю. Доржу бодунун илеткелинге чугаалаан. Бо үе иштинде республикага тус черниң 19, база эге баштайгы 72 салбырлары тургустунган. Партия кижигуннериниң чурттап турар черин барымдаалааш, Кызыл хоорайда 27 эге баштайгы салбырларны тургускан: тус черлерде салбырлардан Тере-Хөл, Чөөн-Хемчик, Таңды кожуннар кижигуннер одуруун быжыглаарына шылгараан, ынчалза-даа Тес-Хем, Би-Хем болгаш Каа-Хем кожуннардында бо талазы-биле ажылдар чедир кылдынмай турар деп, илеткелчи айткан.

Россия Федерациязының Күрүне Думазынче сонгулдаларга Тываның чаңгыс мандаттыг сонгулда округундан беш кандидаттың аразындан Ч.Ч.Д. Ондарның база РФ-тин Президент сонгулдаларына В.В. Путинниң тиелелгелеринге «Чаңгыс демниг Россияның» Тывада регионалдыг салбыры бодунун үлүг-хуузу база кириген, харындаа ону салбырның чедишкенинери деп болуп. Чүге дээрге Ч.Ч.-Д. Ондар дээш 61 хуу сонгукчулар сонгаан, а В.В. Путин дээш Тываның сонгукчуларының 87 хуузу сонгаан, ол дээрге «Чаңгыс демниг Россияга»

болгаш оң күчү-күжүнге республиканың чурттакчы чонунун бүзүрелиниң херечизи болуп.

Сонгулдалардан аңгыда салбыр республиканың нитилел-политиктиг болгаш культурулг амыдыралына киржип турар. Партияның Төп күүсекчи комитетиниң эрттиргени биче хемчээлдиг ачы-буян төлевилелдериниң «Мээң социал программ» деп мөөрейинге Тывада регионалдыг салбыр үш төлевилелди ажылдап кылган. Түннелинде Кызылдың 5 дугаар школының баазасында хоочуннар клуву, ол ышкаш Таңды кожунун Дүрген болгаш Межегей суурларында ышкаа оюп чуррунун бөлгүмнери ажыттынган.

Күш-ажыл фронтузунун хоочуннары болгаш Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилери биле ажылды «Чаңгыс демниг Россияның» Тывада регионалдыг салбыры чорудуп турар: февраль болгаш май айларда «Ат-алдар декадазын» эрттирери чаңчыл апарган, чоокта чаа Афганистан

дайынының киржикчилеринге совет шериглерни оон үндүргениндан бээр 15 чыл болуп турары-биле байыр чедирген – бо ажылдарның аныяк-өскенге болгаш чаа салгалга кайы хире кижизидикчи утка-шынарлыг бооп турарын демдеглээр алаар. Отчеттуг хуусаа дургузунда

регионалдыг салбырның политчөвүлели 5 хуралды, а оон президиуму 14 хуралды эрттирген. Оларга партияның иштики ажылдарын, аңгы-аңгы чергениң сонгулдаларына киржилгезин, кадрларны томуйлаарының дугайында дээн чижектиг болгаш өске-даа айтырылганы

сайгарып, өөренип көргөш, чогуур түннелдерни үндүргүлээп бооп турар.

Отчет-соңгулдалыг конференцияга партияның удуртулганы партиязы корум-чурумну быжыглаар, партияга кижигун болурунун бедик шынарлыг сайгарылганы кылдыр, партияның салбырларының республиканың хоорайларына болгаш суурларына салдарын калбартыр, партияның кадрларын хевирлээр болгаш өөөредир, оон-даа өске тодаргай сорулгаларны мурнунга салган.

Апрель 23-те болуп эрткен отчет-соңгулдалыг конференцияга салбырның составын, килдис бүрүзүнге чеже кижитурарын доктааткаш, удуртукчу болгаш күүсекчи органнарның сонгулдаларын чоруткан. 9 кижитурарына политчөвүлелдин даргазына З.Ю. Доржу, а оон оралакчыларына Ш.В. Кара-оол, М.И. Ондар сонгутканнар.

Бистин корр.

Конкурска

ТЕВЕЖИГЕ ШАҢНАЛ – ЧУЪК МАШИНАЗЫ

2004 юбилейлиг чылда көдээ ажыл-агыйга эң эки көргүзүткүч конкурсузун чарлап дыңнаткан соонда, аңаа киржир күзелин илереткен кижилерниң кириген билдиришкенинери арбын болган. Ында түннеп чаңчыкканывыс чүгле малчыннарның, саанчыларның, чылгычыларның көргүзүткүчү эвес, харын ивижилерниң, тележилерниң аразына мөөрейниң түннелдерин кириштирер дээни онзагай.

Мурнунда чылдарда мал санаашкынынга теле бажын шоолуг-ла кириштирбейн, ону бар-ла черлеринде бар, хостуг мал кылдыр көрүп турганын билир бис. Ам харын сөөлзүредир төрүүр мал бажына күрүнеден дузаламчы акшалар берип эгелзэн үеден бээр иви, теле, сарлыкты база малдың учет-отчедунуң даңзынче кирип, ону малдарының талазы-биле чонунуң сонургалын оттурган. Мурнунда чылдарда телеге 523 рубль берип турган болза, эрткен чылын бир телеге берип турган дотация 3138 рубль болган. А бо чылын база ол-ла хире акшаны республиканың тежелиг кижилеринге бээри көрдүңүп арткан.

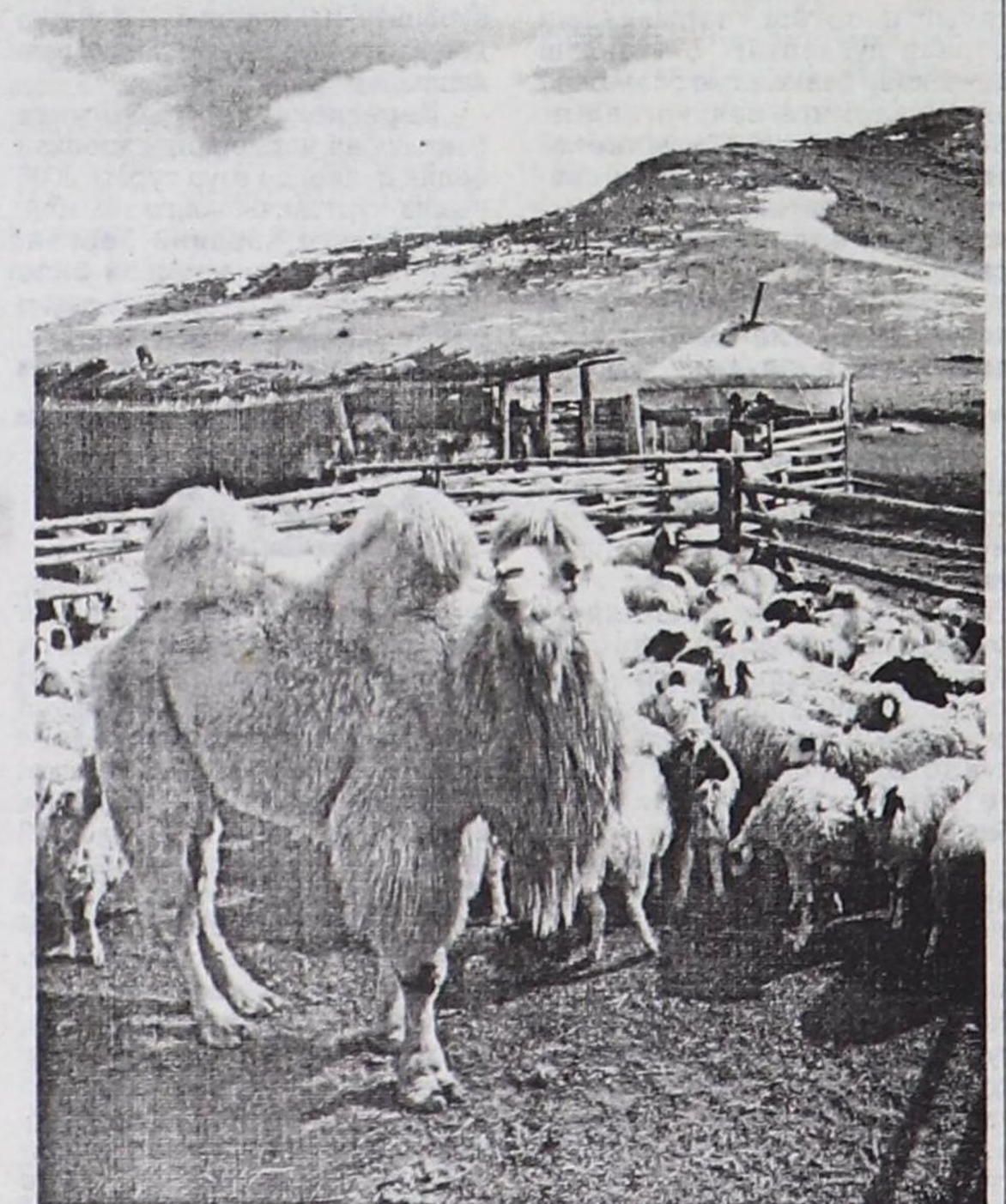
Теле — база бир онзагай болгаш ажыктыг дириг амытаннарның бирээзи. Ол ийи

чыл, азы 13 ай болгаш бир бодаганнаар. Бистин республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 117 баш, чурттакчы чонда 21 баш, нийтизибиле 140 хире сангыг теле бар бооп турар. Ол колдуунда Эрзинниң Кызыл-Дагда (40 баш), Баян-Колда (25), Улуг-Хемниң Хайыраканда (35 баш), Кызыл хоорайда дээш, өске-даа кожуннарда бар. Тевениң ажыктыг талалары дыка хей, ону мунар, шанактаар, тергелээр, чүк-даа сөөртүр, дүгүн база алыр. Моон сонгаар-даа тевениң бажын өстүрери-биле республикада тодаргай ажыл чорутунуп турарын демдеглээр алаар.

Өске малдардан оон онзаланып ылгалыр чүлдери — кыжын, чазын төрүүр үеде ону кадарары. Бот-үнези чийк, улуг чарыгдал чок дириг амытан кылдыр санадып турар. Амгы үеде оон дүгүн, эъдин ажылгап турар бис.

Бо чылгы көрдүңген мөөрейде телеге бирги черниң шаңналына «УАЗ-3303» маркалыг чүк сөөртүр машинаны бээр болган. Эрзин кожунунун «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативинде хоочун малчын Николай Наксыллович Назынның Улуг-Узүк деп кыштаанда 20 ажыг тевени, 400 ажыг баш шээр малды, шаа-биле бода, чылгы малды тудуп турар. Николай

Наксыллович 1989 чылда мурнакчы тележи деп атка чедир ажылдааш, ТР-ниң Хүндүлел бижибиле база шаңнаткан. Оон ол 70 чылдардан бээр мал ажылынче шилчээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол бо чарлаттынган

мөөрейге киржири-биле база бодунун билдиришкенин кириген.

Ч.МОНГУШ.

В. Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

(Тончүзү. Эгези № 66 "Шында" арында).

Ол бүгү чедишкннер бедик культуралыг, сайзыраңгай Россия (ССРЭ)-биле кады ажилдажылганын түннели, чаңгыс күрүне тургузуу бооп чурттап чоруурувус ачызы деп чүвени тыва кижжи бүрүзү билдир.

Ынчангаш Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинден бурунгу культураны, феодализм үезинде арааттарнын аарберге амыдыралын, ТАР-ның баштайгы чедишкннерин, Совет Тываның кайгамчык чедишкннерин көргүскен чуруктарны, экспонаттарны хөйүбиле көрүп болур.

Бот дугайты Тыва Республиканың ССРЭ-ге каттышканындан бээр 60, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин тургустунга-ла 75 чыл болур байрлалдарыга хамаарыштыр чүүл бижирин-биле ук музейде байдал-биле таныжып чеде бердим. Ооң амгы директору Анатолий Степанович Комбу чоң ажил-херек аайы-биле албан черлери кезип чоруй барган болду. Ынчангаш музейиниң шыгжамыр фондусунун эргелекчизи Роланда Биче-ооловна Ховалыг-биле чугааны чоруттум. Ол меңээ харын-даа тергиин ажыктыг болган. Чүге дээрге Роланда Биче-ооловна музейде кол фонд эргелекчизи болганда кандыг экспонаттың кайда чыдарын баяк билдир, Санкт-Петербуртта Эрмитаж, Орус музейге болгаш өске-даа музейлерге дуржулга солчуп, улуг ажылды чорудуп турар кижжи болду. Музей 1929 чылдың май 13-те ТАРН-ның Политбюрозунун музей ажыдарының дугайында хүлээп алган доктаалын езуугаар ол-ла чылын организастаттынып эгелээнин Роланда Биче-ооловна тайылбырлап эгеледи.

Баштай оон доктаамал бажыны безин чоң турган. 1941 чылда Шагдыр-Сүрүт аттыг клуб турган бажыны (амгы музейин турар бажыны) берген. Оон эгелээш, экспонаттар аңаа хөйүбиле чыгдынып эгелээш. Баштайгы экспонаттарны чыырынга ССРЭ улуг дузаны көргүскен. Бүгү-эвилелдин даштыкы-биле культурлуг харылзаа чорудар ниитилели, Москва болгаш Ленинград хоорайдарда делгелге салбырлары, ССРЭ-нин Эртемнер академиязының Зоологтук музейи, Минералогия музейи, Күрүнең Эрмитаж, Орус музей болгаш өске-даа организациялар боттарының фондуларындан янзы-бүрү коллекцияларны, скульптурлуг хевирлерни, орус болгаш даштыкы чурукчуларның эн эки ажилдарының хоолгаларын, рышар дериг-херекселдин чорудуп берген. Тыва экспонаттар 30 чылдар үезинде тыва феодалдарны репрессияга таварыштырып, оларның эт-сөвин, мал-маганын хавырып, лама-хамнарны тарады сывырып, хүрээлерни узуткап турар үеде олардан хавыртынган үнелиг, национал эт-септер бо музейиниң экспонаттары кылдыр кирген. Роланда Биче-ооловнаның чөпшээрели база оон үделгези-биле тускай складтарда хөй хола бурганнарны, хана дургаар шевергин чыып каан хөй судурларны, хөй тыва аптараларны, хола аяк-саваларны, угулзалап туруп чазап кылган ыш хууннарны, хөрөңгитен бай Ажыкай бээзиниң аржаан кудуп ижер фарфор савазын болгаш өске-даа бай эт-септи көрдүм.

ССРЭ-ге каттышканының 1 чылдаанын 1955 чылда байырлап турганы.

ЭРТЕ-БУРУНГУ КУЛЬТУРАНЫҢ КЕЛИР ҮЕГИ ДЕПШИЛГЕНИҢ ЧУРТУ

Эң үнелиг «Аржаан-1» деп базырыктан тывылган алдын болгаш хүлер эрте-бурунгу эдилелдер дугайын үстүнде чугаалаан болгай мен. Чоокта чаа Би-Хемде хааннар шынаа-зында «Аржаан-2» деп базырыкта хаан өг-бүлениң хөөрүнден тывылган скиф үезиниң кайгамчык тураскаалдары 20 кг алдын каасталгаларны кааа шыгжаарының дугайын Роланда Биче-ооловна чугаалап турду. Ук эдилелдер амдызында Санкт-Петербуртта Күрүне Эрмитажында кадагалаттынып чыдар. Чаа музей бажыны туттуна эрге, аңаа дериг-херекселди «Раритет» деп фирмада чагытырып кылдырып каан. Амгы үениң негелделеринге дүүшкен, үнелиг экспонаттар шыгжаар өтпес витриналар болгаш өске-даа дериг-херекселдер кээр. Ол бүгүню ап, чаа музейивисти баяк, негелдеге дүүштүр дерип аары-выска, Күрүне Эрмитажындан «Аржаан-2» базырыктан хаан өг-бүлениң хөөрүнден тывылган алдын каасталгаларны чорудуп бээр дээрзин музей ажылдакчызы онзалап демделгеди. Ынчан бистиң музейивис улам бай алаар.

1929 чылда музейиниң баштайгы директору бооп, Владимир Петрович Ермолаев ажылдап, оон үндезилекчизи болган. Бо талантылыг фотограф, журналист шинчилекчинин дугайын маңаа элээн делгеренге чугаалаары эргежок чугула. Ол чүгүле музейиниң баштайгы директору, үндезилекчизи эвес, феодалдыг Тыва, ТАР, Совет Тыва дугайында кайгамчык чуруктарны музейге арттырган. Феодалдыг Тыва үезинде ол Тываны эргип, эң бай, эң яды өг-бүлелерни, хүн ноян Буян-Бадыргыны, Устүү-Хүрээниң улуг ламазы Чамзы-Камбыны, баштайгы тыва бижиктин чогаалдыкчызы Лопсаң-Чимит ламаны, Алдыы, Устүү хүрээлерни, Тожунуң нояны Тоңмит нояны, маады сумузунуң чагырыкчызы Лопсан-Осурну дээш, өске-даа эрги Тыва дугайында чуруктарны, ТАР үезинде тыва чоннуң амыдыралының өзүлдезиниң дугайында, тыва ревшериг, тыва командирлер, тыва эки турачылар, Советтиг Тыва дугайында барык 4 муң 300 үнелиг чуруктарны ол музейге арттырып берген. Ооң чуруктарының тематикалары безин каш янзы болулаан: феодалдыг Тыва, ТАРН-ның политиктиг ажыл-чорудулгазы, ревшериг, репрессия, тыва чоннуң амыдыралы, национал культураны, уран чүүлү, ТАР-ның улус өөредилгези, устывыш, садыг, харылзаа дээш, оон-даа өске. Черле ынчаш музейде бар чуруктар оон

ажылдары бооп турар. Музейиниң амгы ажылдакчылары ол үнелиг чуруктарны компьютерге кирип, чуруктарның боттарын камгалап арттырар ажылче улуг кичээнгейни салып турар. Черле ынчаш тыва чонга, музейге ачы-хавыяазы дээш аңаа В.П. Ермолаевтиң херек тураскаалын тургузары артык эвес деп санаардыр мен.

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинче кирип келгеш, оң талада эжиктиве кире бээрге, Тываның каас-чараш бойдузу, аң-мени: те, чуңма, аргар-кошкар, сыын-мыйгак, буур-булан, чээрэн, адыг, куштар: дас, эзир, тогдук дириг чүве дег, аалчыны кайгадып магадады бээр. Ол бүгүню кым кылганың? Хөютку кылыр кайгамчык мастер Иван Матвеевич Путищев дээрзин Роланда Биче-ооловнадан билип алдым. Кайгамчык мастерниң ажылдарындан аң-мең, дириг амытаннарның аажы-чаңы безин билдинип кээр. Иван Матвеевичниң чырык ады музейиниң төөгүзүнге менге артар. Ол дириг амытаннарның турар черлеринде чараш бойдус, экспозиция пейзажтарын чурукчулар Даржай Май-оол, Алексей Салчакович Багай-оол суглар кылган болду.

Музейиниң төөгүлүг материалдарына үндезилеп, дыка хөй эртем ажылдары бижиттингилээш. Ооң чижээ, төөгү эртемнериниң докторлары М.Б.-Х. Кенин-Лопсанниң «Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства», С.И.Вайнштейнниң «История народного искусства Тувы», төөгү эртемнериниң кандидаты А.Д.Грачынниң «Древнетюркские изваяния Тувы» деп ажылдары хамааржыр. Ылаңгыя М.Б.-Х.Кенин-Лопсан 40 чылдардан бээр хамнарның дериг-херекселдин музейге чыып, шинчилеп, музейиниң сайзыралына улуг үлүг-хуузу кириген. Бо хүннерде ол музейде хамнаашкын шинчилээр эртем төвүн удуртуп турар. Ынчангаш музей делегей чергелиг эртем төвү апарган болгаш, Америкада, Австрияда, Швейцарияда, Финляндияда, Японияда, Кыдатта, Кореяда, Белгияда болгаш делегейиниң өске-даа булуңнарында эртемденнер-биле харылзааны тудуп турар. Оон ыңай музей боду Москвада, Санкт-Петербуртта, Красноярскиде, Абаканда, Минусинскиде музейлер-биле чогаалдыкчы харылзааларны чорудуп турар.

Амгы хүннерде Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи: бойдус салбыры (даргазы Лаида Кара-ооловна Монгуш), революция мурнунда Тываның төөгүзүнүн салбыры (даргазы

Тываның 60 чылынга конкурса

Тожу чадыр.

Улуг кадагалакчы В.Д. Ооржак Ажыкай бээзиниң фарфор савазының чанында.

дужаар чүве чоң, хамааты кижжи чогаалдыкчы езу-биле, хоойлу, Конституция хажытпайн, хостуг ажылдаар, чурттаар үе келген.

Бурунгу түрк өгбелеривис «тобгачыдан» (Кыдаттан) чепсек күжү-биле чонун, чуртун мынчага чедир камгалап арттырып каан болганда, бис, оларның салгалдары, угаан күжү-биле күш-ажыл, эртембилги, культура, экономика, уран чүүлүвүс сайзырадып, депшилге-биле «тобгачыны» аяр дээш кызар ужурлуг бис.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-
ДУН чуруктары.

"СҮМБЕР-УУЛА-2004"

Апрель 23-24 хүннеринде Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга суурга анык ыраажыларның ыры мөөрейи "Сүмбер-Уула-2004" болуп эрткен. Ук мөөрей бо чылын он чыл болуп турар юбилейлиг чылында эртип турар. Он чылдаан мөөрейиниң өзүлденини, ажыктынын болгаш дээштииниң дугайында сонуургап, бистиң корреспондентивис аңа четкеш келген.

Маржымал Очурович Ондар — тыва уран чүүлдүн делегейинде онзагай кижилериниң бирээзи. Ол — хөй-хөй хөмей-сыгытчыларның башкызы. Делегейиниң аңгы-аңгы чурттарына уран талантын бараалгадып чедип чораан. 1957 чылда бир дугаар фестивальга киришкен соонда, бүгү назынында уран чүүлден чарылбаан. Оон кылып каан хөгжүм херекселдери шынарлы-биле алдаржаан. Бо кайгамчык кижиниң ады-биле адаан Култура бажынынга "Сүмбер-Уула" деп ыры конкурзу чылдын-на эртип турар кылдыр чанчылчаан.

Бо удаада мөөрейге 40 анык ыраажы киришкен. Олар Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыш-Хемчик, Өвүр, Кызыл кожууннардан келген. Киржикчилериниң саны арбын-даа болза, оларның хөй кези Чадаана, Сүт-Аксы, Бора-Тайгадан болуп турар. Оон чылдагааны өске кожуун, сумуларда ырыга ынактарның эвээш санын болуп турарында эвес, а орук-суур өртөө, ийи хүнде чөмөннир акса, мөөрейниң дадывыры 150 рубльди төлээри дээш, шуптузун кадып кээрге, чарылдал "аарышкылыг" апарындадыр ийин. Оон аңгыда аалчылар хонар бажың Бора-Тайгада чок. Ынчангаш суурда таныш-көрүштүг, дөргүл-терелдиг кижилер кээп шыдаар. Бо бүгү ырак-узак кожууннардан киржикчилерниң келиринге шаптык болуп турары чугаажок.

Шаптаразыннар турбуже, "Сүмбер-Уула" ыры мөөрейи аныктар ортузунга ыры уран чүүлүн сайзырадырынга, чаа аттарны, чаа талантыларны илередиринге үлүн кирип келген. "Сүмбер-Уулан" аңгы-аңгы чылдарда тиелекчилериниң аразында бөгүн кымнарны чок дээр: сураглыг анык ыраажылар Шолбан Ондар, Роман Монгуш, бот-тывынгар композитор Лилия Куулар, хөгжүм башкылары Сайзаана Сарыглар, Юлия Санаа болгаш өскелер-даа. Шолбан Ондардан өскелери бо удаада жюри кезигүүнериниң харысалгалыг хүлээлгезин күүсеттилер.

Бора-Тайга суму чагыргазының даргазы А.Д.Ооржак, ТР-ниң аныктар болгаш национал херектер талазы-биле сайдының оралакчызы Э.Б.Куулар олар мөөрей эгелээр мурнунда чыылганнарга байыр чедирип сөс алгаш, киржикчилерге чедишкенини күзээ.

Онзалал демдеглексенчиг чүүл — салым-чаяныгларның арбыны. Бо удаада база-ла талантылыг чаа аныктар илерезен деп болуп. Оларны таныштырарга мындыг: Гран-прини Бора-Тайгадан (Маржымал Очуровичниң оглууну оглу) Орлан Ондар алгаш, видеомагнитофон-биле шаңнатты. Афган дайынынга амы-тынындан чарылган акызының чырык адынга тураскаадып, О.Газмановтуң "Офицеры" деп ырызын база тыва улустуң ырызы "Чес-Булуңумну" ырлады.

Дээди шаңналдан аңгыда 3 ыраажы бирги, ийиги, үшкү чергениң лауреаттары болган. Ол дээрже Ак-Довурактан Аңгырмаа Монгуш (1), Сүт-Аксындан Чараштаа Ховалыг (2), Чадаанадан Милана Монгуш-тур. Олар доозун сордурукчузу, музыкалыг төп, магнитофон-биле шаңнатты.

Мөөрейге бирги чергениң дипломантылары Долаан Ондар (Бора-Тайга) биле Олчана Иргит (Ак-Довурак) болган, ийиги чергениң Алимаа Ондар (Чадаана)

биле Алдынай Ооржак (Бора-Тайга) алган, а үшкүзүндө — Шемиден Илья Кара-Сал биле Бора-Тайгадан Айдыс Куулар.

"Чогаадыкчы аян" деп тускай шаңналга (за оригинальность) Ак-Довурактан Айдың Сарыглар төлептиг болган. "Тиелелгеже чүткүл дээш" — Сүт-Аксындан Радомир Ондар, "Бот-тускайлан аян дээш" (за индивидуальность) — Кызылдан Ай-Хаан Ооржак, "Көрүкчүнүң сонуургалы" деп тускай шаңналга Ак-Даштан Айдың Ондар олар төлептиг болган деп, жюри (даргазы Сайзаана Сарыглар) түннээ.

Жюри бүгү талазын өөренип көргөш, түннелди үндүргөн боор дээрзинге чүс хуу бүзүрээр арга чок болдум, чүге дизе кезигүүнер барык шупту чер-чурт кижилери болду. Ак-Довурактан Олчана Иргит, Шемиден Илья Кара-Сал оларга жюрииниң үнелээнинден бедик демдекти салыксадым. А Өвүрдөн Аким Монгуштуң үнү-даа чараш, ырларны күүсеткени-даа эки болду. Бодунга бүзүрелдин дидими-биле көргүскен турган болза, шаңналдыг черже кирер турган чадавас. Ынчалза-да мөөрей чангыс бо эвес-ле болгай, хостуг алдынып, арга-дуржулгасы бедий бээр болза, Аким сценага аажок тааржыр оол болду.

Кызыл-Тайгадан кайгамчык күштүг үнүг Чечек Ондарга ырларынның дүрүмүн шын (техниказын) сагыдып өөредип каар болза, ылангы тынышты шын ап, аасты хостуг кылдыр ажыдып ырлаар кылдыр өөредир болза, чангылангып турар, ындындан кээр үнүг кижилер болду. Ак-Даштан Алдың-Даш Ховалыгның база ындыг.

Бо бүгүден чүнү демдеглек болурул дээрже, талантылар бардыр, кайгамчык материал (үн) бар-дыр, ырыга сонуургалдыг ажы-төлдеривис хөй-дүр, ам чүгле шынгылы ажыл, белекел, өөредилге херек. А ол бүгү ыры-хөгжүм башкыларындан, оларның уруглар-биле доктаамал карак кызыл ажылындан хамааржыр.

Уруглар, оолдар хөй нургулайында бо-ла кудумчу киосклеринде садып турар "черлик кассеталарда" бижиткен уткашынары чегей ырларны өөренип ап, ол аныктарны өттүнүп ырлап турар. Сөс-домаанче олар кайын кичээнге салыр ийик. "Караам чажы кээп дүштү" деп-даа ырлап каан боорга, өттүнүп бадырып-ла туралар.

Чон мурнунче, сценаже үнүп чоруур кижилер кайы хире харысалганы ап турарын чедир бодаваска мындыг-дыр, салгалдарымыска чаржынчыг "үлегер" боор. Бо четпестерни болдурбазы-биле башкылар, чогаалчылар, композиторлар, культура ажылдакчылары — шупту анык-өскен-биле быжыг харылзааны түдүп, талантыны сайзырадыры-биле доктаамал ажылдаары чугула.

Айткан шагында черле эгелес — "аарыг болган аажы-выс" та кажан эдил алыр тывалар ийик бис. Бо удаада 2 шакта эгелээр мөөрей 5 шакта эгелээ.

Мөөрейниң I-ги, II-ги кезээниң концерттери база өртектиг болганы дыка таарымча чок болду. Чүгле (гала-концерт) түннел концерт өртектиг болуп ужурулг. Мөөрейниң чурттакчы чоннуң культуразын бедидер, оларны дыштандырар кол сорулгазы база бар-ла болгай.

Светлана БАЛЧЫР.

Кызыл — Бора-Тайга — Кызыл.

"Шынын" шаңналы дээш тыва хүрештин деткикчизи

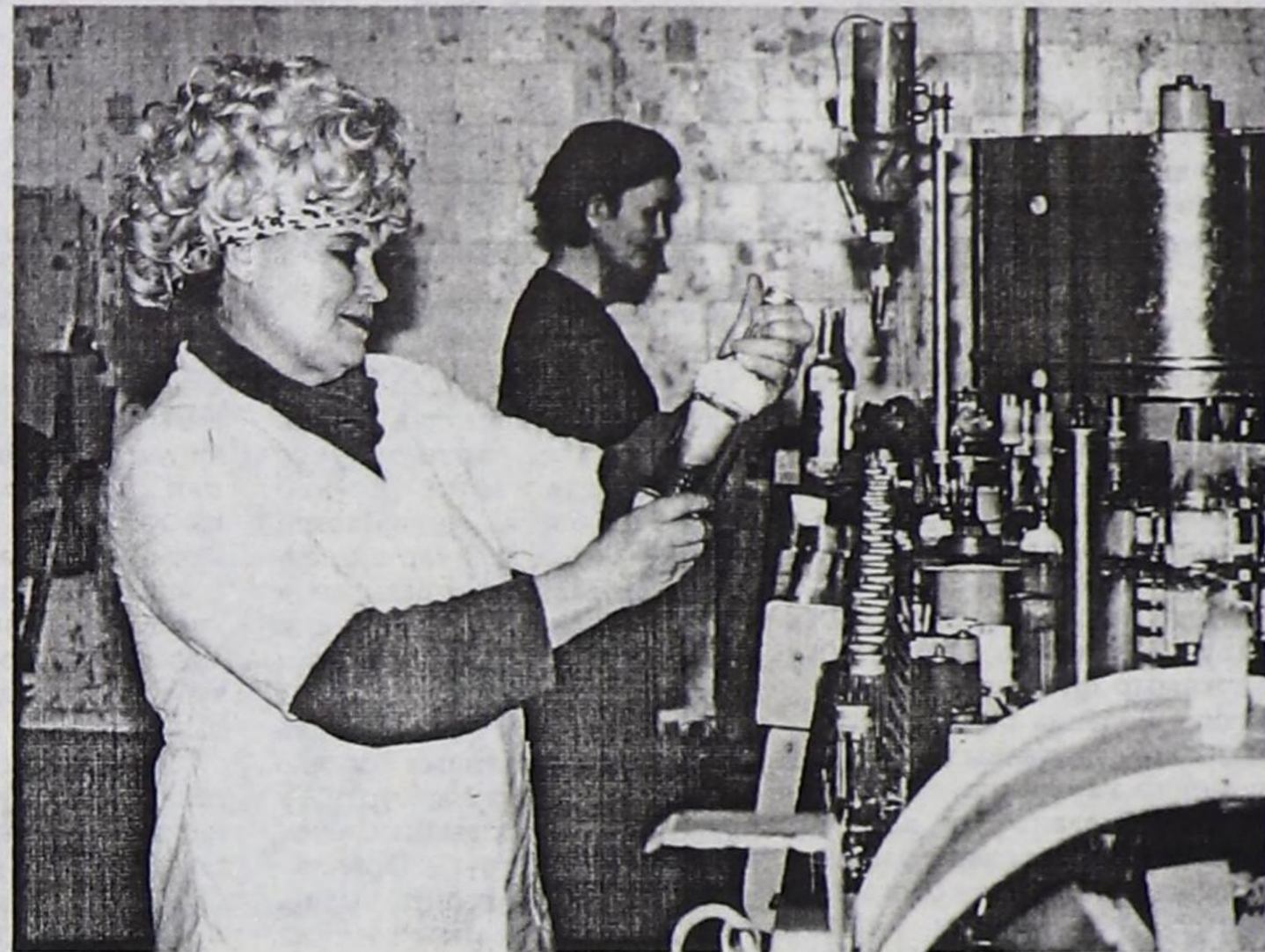
ЧАНГЫС АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГ ИЙИ БУДУРУЛГЕ

"Тыва-Алко", "Саян-Алко" деп чангыс ажыл-агыйлыг ийи бүдүрүлгениң чүгле ажыл-агыйы хөгжүп, сайзырап турар эвес, хөй-ниити ажылынга киржилгези база аажок улуг болуп турар.

Республиканың культурулг амыдыралынга хамаарышкан хемчеглерге үргүлчү деткикчи дузазын чедирип турар. Чижээ-лээрже, эрткен 2003 чылдың сентябрьда республикага Калачакра Өөредин чорударынга 60 муң рубль-биле дузалааннар. Оон ынай Бүгү-россияның караа көзүлбестер ниитилелиниң Тывада эргелелинге, спорт талазы-биле республикага бокс маргылдааларынга үргүлчү акша-хөреңги-биле дузалап келгеннер. Ам апрель 24-те тыва филармонияның, "Саян" ансамблдин 35 чыл болган байырлалынга 20 муң рубль-биле, май 9-та "Хүреш" стадионунга болуп "Шын" солунун шаңналы дээш республика чергелиг хүреш маргылдаазын эрттиреринге 40 муң рубль-биле дузалап, деткикчи бооп турарлар. Ындыг ажыл-херек ук бүдүрүлгениң удуртукчулары: "Тыва-Алкону" чингине директору М.С. Нургалевтин, "Саян-Алкону" директору А.К.Сарыгларның канчаар-даа аажок буянныг чоруу.

Ийи бүдүрүлге 2002 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп эрги пиво заводунуң баазазынга ажылдап эгелээ. Ол чылын ноябрь, декабрь ийи-ле ай иштинде 6 млн. 702 муң рубльге продукцияны бүдүрүп, 1 млн.678 муң

рубльдин үндүрүүн төлээнер. Хөй үндүрүг төлээри республиканың экономиктиг сайзыралынга улуг рольдуг. 2003 чылда 57 млн. 093 муң рубльге продукцияны бүдүргөш, республика

бюджединче 30 млн. 379 муң рубльдин үндүрүүн кириген. Ажылдап эгелээ уезинден эгелеп ниитизи-биле 80 млн. 945 муң рубльдин продукциязын бүдүрүп, 43 млн. 786 муң рубльдин үндүрүүн төлээнер. Ынчангаш "Тыва-Алко", "Саян-Алко" — эң хөй түннүг үндүрүг төлөп турар шыырак дээр бүдүрүлгелерниң бирээзи.

Ук бүдүрүлгедө маркетинг талазы-биле специалист Лада Ивановна Биче-оол ында эки ажылдап турар мурнакчыларны биске адап берип орду. Ындыгларга "Тыва-Алкону" кол бухгалтерии Людмила Алексеевна

Голубева, "Саян-Алкону" кол бухгалтерии Светлана Владимировна Попова, материалдыг бөлүк бухгалтерии Лидия Ашак-ооловна Чигжит, юрист Дмитрий Сергеевич Зайцев, склад эргелекчизи Светлана Часкалооловна Чалзып олар хамааржыр. Эң ылангы ук бүдүрүлгедө барык 37 чыл ажылдап чоруур цех начальниги Татьяна

Ивановна Анаһынаны улуг хүндүткел-биле адаарлар болду. Арга-дуржулганы улуг Татьяна Ивановнаның ниити ажылга кирип турар үлүү улуг дээрзин мактадылар. Бүдүрүлгениң коллективи рынок байдалында ниитизи-биле эки ажылдап турар. Ынчангаш оларга кайгамчык Частың болгаш күш-ажылдың байырлалы — Май 1 тавырыштыр ниити сорулгаларынга оон-даа улуг чедишкенини, амы-хууда амыдыралынга аас-кежикти күзеп каалыңар.

Борбаанай ОНДАР.

Номчукчулар солун дугайында

Чарылбазым солунум

Мен тыва бижиктин чажыды мен. Ынчан шокар-үжүк деп чүвени бичимден эгелеп сонуургап турган болгаш, школага өөрениримде латин алфавитти билер чедер берген мен. Школага билим шору апарган. Бичимде-ле ада-иемге, сонуургаачал дөргүл-төрелдеримге "Шын", "Хостуг Арат" солуннарны номчуп берип олурар кижилер чоржук мен.

1947 чылда ажылдап эгеледим. Оон бээр "Шын" солунну доктаамал чагыдып, чылдың-на номчуп чор мен. Пенсиямын шаан бодап, үш айлап чагыдардыр мен. Чагыдылганы ынчаар кылдырып аарга, карманга "чиик" боор чорду. Чангыс багай чүве — чамдыкта солунну почта хааржаандан оорлай бээр-дир.

"Шынын" келирин өг-бү-левис четтикпей манаар. Черле харын республика амыдыралында чүү болуп турарын ынак солунумдан колдады билип алыр кижилер мен. Чазак-чагырга чер-

лериниң документилерин база-ла бо солундан билип алыр бис.

Назы-харым дөгү берзе-даа, солунум-биле чарлыр бодалым чок. Ийи-чангыс материалдарны бо хүннерге чедир бижип-даа чор мен. Солунунуң неделяда чүгле 3 катап үнери харын хомудан чыгат-дыр.

Хүрөң СЕРТИП.

Чаа-Хөл суур.

Чартык чүс чыл номчуп чор мен

1948 чылдан бээр "Найырал" колхоз, созхозка янзы-бүрү ажылдарга доктаамал ажылдап келдим. Ам бодап олурарымга, ол үениң улuzu күрүне ажылы кылып дээнде идепкейлии аажок турган-дыр. Ынчангы аныктар бистер база өскелерден чыда калбайн турган бис.

Уругларым ачазы Монгуш Чөптүг-оолович Седен-биле 1963 чылдан эгелеп Чаа-Хөл кожуунун "Найырал" совхозка малчын-

нап, 1980 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир эки көргүзүлгелер ажилдап келдир. Өөм ээзи-биле хөй санныг орден, медальдарны болгаш хүндүлүг бижиктерниң эдилекчилери болдувус.

Республика солуннарының 1950 чылдан бээр чагыдып алыкчызы, номчукчузу мен. Чеже-даа малчыннап, суур төвүндөн ырак чурттап чорзувусса, "Шын" болгаш "Тываның аныктары" солуннардан чарылбайн келдим. Ам хүндүлүг дыштанылгада олурзумза-даа, пенсиям шаа-биле солуннарым чагыдып албышаан мен. Кол сонуургаар чүүлдерим—медээлер. Амыдыралга ажыглаттына бээр ажыктыг сүмелер база хөй, эки-дир. Олар кыска болгаш номчуттунгур, улгада берген кижиге тааржыр. Номчуп алган солун чүүлдеримни уругларымга, уйуктарыма чугаалап берип олар мен. Бо чылдың ийиги чартында бо солуннарымны катап чагыдып алдым.

Дунгар СЕДЕН.

Чаа-Хөл суур.

“Шынын” чокта үнген үндүрүлгелеринде Улан-Баторда хүреш институтунда өөренип турар тыва оолдар дугайында каксы чугаалашкан бис. Бо удаада оларның бирээзи, аныяк мөге Андрей Хертек-биле ужуражыр аргалыг болдум. Андрейден оң кажан чедип келгенин база Моолдун ол дээди өөредилге черинде эштери кайы хире турарын сонургап айтырарымга, ол мынчаар харыылады:

— Тывага улуг хүрештер болур, ынчангаш өөренип черимден шөлээ дилеп алгаш, чанып келгеним бо. Хүреш институтунда 5 тыва оолдар бар бис: Чигжит Айдаш, Чаймаа Ахмед, Сүктөр Буян, Калдан Сергек база мен. Олар чангыс чер-чурттууларынга, эш-өөрлеринге болгаш дөргүл-төрелдеринге изиг байыр дамчыдып олурлар. Боттары май төнчүзүнде дыштанып кээр боор.

— Моолче чорупкаш, чеде бээринерге...

— Бисти өөредип чорудар дээш эвээш эвес үени болгаш күш үндүрген кижичи — Улуг Хуралдын Төлээлекчилер палатаның комитет даргазы Монгуш Самойлов Хилик-оолович. Солун дамчыштыр аңаа өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Сүт-Хөл кожунун чыгырга даргазы Иван Шыванович Монгуш меңээ деткимчени көргүскен, аңаа база “четтирдим”, деп чугаалаар-дыр мен.

Моолга чеде бээривиске, Күрүне Чааны Бумбаяр мөге бисти боду хууда уткуп алгаш, бодунун машиназынга олуртуп алгаш, бажыңчыне аппарат, ашкырып-чемгерил, дыштан-дырган. Чурттаар чер талазы-биле база ол дузалаан, ону черле демдеглээр апаар. Чогум амдызында Улан-Баторда бажың арендалап алган чурттап тур бис.

Моолда 3 миллион хире чурт-такчы бар. Моолдар боттарының күрүнениң хөгжүлдези дээш дыка кызымак. Олар Азияның сайзырангай чурттарының

аразынче кирер сорулга салып алган болгаш ындыг ийикпе — кудумчуларга эзирик кижичерле көзүлбес.

— Өөредилген-биле таныштырып көрөм.

— Хүреш институтунга 4 чыл өөренип. Кады чорупкан эште-

Тренировка үезинде. Ортунда — Бадэртэниң огу, күрүне чааны Гантогто, чанында — Андрей Хертек (ол талазында).

рим бир дугаар курста, а мени, ТКУ дооскан боорумга, ийи дугаар курсче дорт шилчидикен. Баштайгы чылывыс адакталып бар чыдары бо.

Өөредилге телебирлиг — чылда сес муң рубль. Кичээлдер шуптузу моол дыл кырынга эртер. Эгезинде дыл билбес улус бичи бергедежил турдуvus, чоорту чаңгыгып, шору апар-

даараары, ча адары дээн чижектиг кичээлдер база бар. Институттун кол угланьышкыны ол — национал спорттун хевирлери.

Бистиң республиканың Чазаа, ооң Даргазы Шериг-оол Дизижинович тыва хүреш дээш сагыш аарып турарын эрткен чылын тыва хүрешти сайзырадыр дугайында доктаалдын хүлээп алганы бадыткап турар.

ат чок мөгелерни улуг мөгелер амалап алып. Мен ат чок кижидир мен ийин — аңаа аныяк мөге. Моол хүрешке чаңчыкпаан кижичи база хүрежирге берге боор чорду — удурланыктын даяныптарга, бот билбейн, соксап каар сен — а ол чай кадында тура халып келгеш, халдап кааптар...

Моолдун Күрүне Чаанары Бумбаяр, Гантогто, Алдынсүх

ат чок мөгелерни улуг мөгелер амалап алып. Мен ат чок кижидир мен ийин — аңаа аныяк мөге. Моол хүрешке чаңчыкпаан кижичи база хүрежирге берге боор чорду — удурланыктын даяныптарга, бот билбейн, соксап каар сен — а ол чай кадында тура халып келгеш, халдап кааптар...

Моолдун Күрүне Чаанары Бумбаяр, Гантогто, Алдынсүх

Боттарывыстың национал чор-гааралывыс — хүрешче бо хире улуг кичээнге салып турарын Моолда безин дыка үнелээр чорду. Бо чылдан эгелеп Тываның Чазаа Моолда өөренип турар студентилерин өөредилгезинге база деткимчени көргүзүп эгелээр боор дээрзинге ында тыва студентилер идегеп турар. Тываның келир үедеги шыырак специалистери, аныяк кадрларын деткир талазы-биле ажилдарны күрүне, моон мур-нундазынга бо-даарга, черле бедик деннегел чорудар дээрзинге бүзүрел бар.

— Сүхбат Авырганы эрткен чылгы Наадымга октаан Сүхбаяр мөге-биле бо Шагаада хүрешкен сураан үндү...

— Ийе, ийи дугаар салыгда аңаа таварышкаш, октадып алдым. Моолдун улуг хүрештеринге

ат чок мөгелерни улуг мөгелер амалап алып. Мен ат чок кижидир мен ийин — аңаа аныяк мөге. Моол хүрешке чаңчыкпаан кижичи база хүрежирге берге боор чорду — удурланыктын даяныптарга, бот билбейн, соксап каар сен — а ол чай кадында тура халып келгеш, халдап кааптар...

Моолдун Күрүне Чаанары Бумбаяр, Гантогто, Алдынсүх

суглар: “Чаан мөге Аяс Монгуш Моолга кээп, улуг хүрештерге хүрежир болза, эң шыырак мөгелерниң санынче кирип, улуг атка чедип болур мөге-дир, ол кээр ирги бе? Тыва мөгелер Моолдун Наадымынга хүрежир бе?” деп айтырар чорду.

— Ону үе көргүзе бээр боор... Эштерин кайы хире тудуп турлар?

— Бо эрлер шупту хей-ады бедик өөренип, хүрештерге эки тудуп турар улус бо. Бис дөрт колдуунда-ла моол хүреш талазы-биле өөренип турар болзувусса, Чигжит Айдаш моол хүреш-биле чергелештир хостуг хүрешти база өөренип турар. Чокта чаа ол бүгү-моолдун 1986 чылда төрүттүнген аныяк мөгелеринин аразынга болуп эрткен мар-гылдаага шүүп кагды. Бежелээ кожа-хелбээ чон аразында өөренип турзувусса-даа, тыва хүрештин даартагы хүнү, келир үези дээш өөренип турарывысты, бисте онаажып турар харыс-салганы база медресе билеп чоруур бис. Ынчангаш доозуп-каш келгеш, төрөэн Тывавыска боттарывыс база хүрешпишаан, тренерлээр күзелдиг бис.

— Чанып келгенин биске шуптувуска манаваанывыс белек болду. Удавас болур май 9-туң хүрежинге аарыкчыларның сенээ бүзүрелин шынзыдар боор сен. Өөредилгенге болгаш амы-хууда чуртталгаңга чедишкениң күзедим. Интервью дээш четтирдим. Салим МОНГУШ чугаалашкан.

МЭЭҢ БИЛИРИМ МЫНДЫГ ЧҮВЕ

Тыва Республиканың девискээринде шагдан бээр мал эмчилеринин талазы-биле беш аңгы албан ажилдап турар: бирээде, күрүнениң ветеринар албаны азы амгы (Ветеринария департаментизи) республикада мал эмчилеринин удуртур-баштаар органы, ийде, бүдүрүлге эмнегелге чери. Ол Кызыл хоорайда бактаап турар төп ветлабораторияга малдың организмине четпейн турар макро болгаш микро элементилерни (йод, селен, кобальт) кылып бүдүрүп, ажил-агыйларга берип турган. Адааным микро-элементилер малдың чип турар сигенинде нормадан эвээш болганы-биле ону кылып турган. Тываның шупту булуңнарында байдал ындыг. Чаш малдың өзүмүн деткири-биле таарыштырган брикеттерни, тараага сиңирип каан күске хоранын дээш, оон-даа өске ажилдарны кылып турган. Амгы үеде ол ажилдавайн турар. **Үште**, совхоз, колхозтарда ажилдап турар мал эмчилери, **дөртте**, кызыгаар черлерде Сагаан-Тологой, Шара-Суур, Хандагайтыда ажилдап турар мал эмчилери, **беште**, хууда мал эмнеп турар мал эмчилери хамааржыр.

Бо адааным эмчилер мал аарыгларынга удур кандыг-даа профилактиктиг ажилдарны чорудар хүлээлгелиг. Тыва Республиканың Улуг Хуралының

1996 чылдың март 13-те бадылааны №517 доктаалы (К.Бичелдейниң ат салганы) база Тыва Республиканың Президентизинин 1996 чылдың апрель 1-де ат салып бадылааны №516 “ТР-ниң Ветеринария дугайында” Хоойлун удуртулга болдургаш, ветеринария албаннары ажилдап турар. Бо хоойлу Москва хоорайда хоойлулар эдип хынаар төпке экспертизаны эрткен болгаш ол үеде аңаа чүгле 4 эдилгелерни кылырын сүмелзээн турган.

Бир дугаар чүүлүн 16 дугаар пунктузунда Тываның девискээринде турар мал аарыглары-биле демисел чорудар станцияларны, ветпунктуларны, ветлабораторияларны, диагностика кабинеттерин РФ-тин бюджетинден эвес, тус чер бюджетинден хандыраарын айыткан. Тывада аңаа хамаарышкан 18 СББЖ-лер, кожууннар аразында 6 ветлаборатория, 8 ветпункт, 2 диагностика кабинети бар болгай. Экспертиза эдилгелери-биле чедип кээрге, Дээди Хуралдың Аграр реформазының талазы-биле комитет даргазы Самойлов Хилик-оолович Монгуштун сүмези-биле 1997 чылдың ноябрь 17-де Дээди Хуралдың ээлчеглиг сессиязынга бо Хоойлуну эде көргөш, чүүлүг деп санааш, катап парлап каан чүве.

Ук хоойлу үнген соонда, ажилдаарынга ол улуг идигни

берген дээрзи чугаажок. Чугаазы хей, чүве таарыштырып чугаалаар, малдың чиир сигенширилини чедир кылып албайн, малды чудадып алгаш, мал эмчилеринче чая каар ажил-агый удуртукчуларынга Хоойлу улуг согушту чедирген. Хоойлунун 26 дугаар чүүлүнде малды азырап, ооң продукциязын ап турар кижилеринин кайы хире харыс-салгалының дугайында айтып турар болгаш бир эвес хоойлуга дүүшпес чүве бар болза, малдың ээзи бурууну боду чүктээр дээн.

Хоойлунун кол өзээнде Тыва Республиканың девискээринче Россия Федерациязының девискээринден, ХКД, даштыкы чурттардан кижиге болгаш малга онза айыылдыг, халдавырлыг болгаш халдавыр чок массалы-биле мал өлүр аарыгларны кирбес деп айыткан. Ынчангаш ону Тываның девискээринде бар ындыг аарыгларга баш удур профилактиктиг ажилдарны чорудуп тургаш, болдурбас дээн болгай. Ниитизи-биле ындыг аарыгларны саны — 16, оларның чамдызын айтырга мындыг: сибирь язвасы, бруцеллез, туберкулез, калчаа аары, яшур (малдың чараалаар аары), трихинеллез. Яшурдан ескези шупту бистиң Тываның девискээринде бар. Ынчангаш бо аарыгларга

удур профилактика ажилдарын хүн-хүнү-биле чорудары чугула.

Акшаны шалыңындан дашкаар ажилдап ап турар улуска бюджет акшазының херээ чүү боор деп бодал кижичи бүрүзүнүн бажында деп бил. Бир инекти бруцеллезка удур хынадырга, 30 рубль болур (сыкыртканы, бижик өртээ дээш, өске-даа дуза чедирилгези), а каш инектиг пенсионер, арат кижичи болза канчаарыл? Мындыг байдал-биле ажилдаар болза, мал

Мен ажилдап турар үемде Тываның Чазаа халдавырлыг аарыгларга удур демисел чорудары-биле чылда 170 муң рубльди, РФ-тин Ветдепартаментизи 40-45 муң рубльди, кожууннарның чагырга черлери мал аарыгларының ховар эмнерин садары-биле 10-15 муң рубльди бюджет документилеринче кииргеш, бадылаткаш, берип турган.

Бойдустан хай-халавы-даа бооп, билдинмейн турган аарыглар-даа тыптып кээп болур, ынчангаш серемчилелдиг, баш бурунгаар белекелдиг болбас болза хоржок.

Мөнгүн-Тайгара 1991-1993 чылдарда бооп турган бода малдың чума аарыын сактып көрүнер, 6 муң чыгыс сарлык өлгөн болгай. Бо аарыг-биле чүгле сарлык аарып болур турган, тас инек аарбас чораан. Аарыгларның өөскүдүкчүзү хатсалгын, ыт-куш, ижил турган хемниң суу дээш, ону таратпас-ла чүве чок. Мал эмчилери эвес болза, аңаа кодурга, саргыга безин удур демиселди кымнар чорудар боор. Саргы, аза-огу, кырлыг-кара чигеш аарып аарыглар мал ажил-агыйларынга улуг когаралды чедирер, чедирип-даа турган болгай. Мында кымның-даа буруузу чок, ол чүгле бойдустан хамааржыр деп база катап чугаалаайн, ынчангаш аңаа удур демиселди чорудары албан апаар. Ынчангаш биске моон-даа сонгар тускай эртемниг специалистер албан херек, дооскан тускай эртемниглер мал аарыгларынга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны олар шийтпирлээр ужуруг дээрзин билзе чогуур.

Шыдар МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Делгелге

30 АЖЫГ БУДУРҮЛГЕ КИРИШКЕН

Апрель 24-те Кызыл хоорайның Улусчу чогадылга бажыңыга Тыва Республиканың 60 чыл болур байырлалына уткуштур республиканың бүдүрүлгелериниң барааннарын делгезен. Орта 30 ажыг бүдүрүлгеге киришкен.

Оларның аразында хуу-даа, күрүне-даа бүдүрүлгелери бар болган. Ооң ажыдышкынынга ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак, ооң бирги оралакчызы Ш.В.Кара-оол киржип, бүдүрүлгеге бүрүзүнүң барааннарын сонургап көрүп, чогуур үнелелдерни берип турганнар. Ынчангаш бүдүрүлгелериниң эн шырактары деп "Саян-Алко" ААН, "Суй-Белек" ККБ, "Довурзак", "Тывалоготип", "Кызылдың дааранылга фабриказы" ККБ, "Бодарал" олар үнелеткен. Борта эң эки деп үнелеттинген барааннары Россияга болур делгелгелерге чорудар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: делгелгениң киржикчилери: "Саян-Алко", "Довурзак", "Суй-Белек".
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Ленин, 18 дыңнадып тур

дан чарылган, 2 кижикемдээн. Алкоголь продукциязының хоойлуга удур саарылгазындан 195 литрни хавырган.

Кызыл. Апрель 13-те эртенгиңиң 8 шакта психиатрия эмнелгезиниң девискээринде одалга чериниң иштинге чаа төрүттүнген чаш уругнуң өрттедип каан өлүг мага-боду тывылган. Херекти оттурган, истелге чоруп турар.

Апрель 18-те Бай-Хаактан 4 км. ыракка, Бай-Хаак - Кызыл оруунуң чанынга, 30-35 хар үезинде билдинмес эр кижиниң херээженче чидиг чүүл-биле балылаткан өлүг мөчүзү тывылган. Истелге эгелей берген.

Апрель 14-те Улуг-Хем кожуунга ийи дакпыр орук озал-ондаа болган. Кызыл - Тээли оруунуң 104 дугаар километринге ВАЗ-2108 Е 146 АН 17 RUS автомашинаның чолаачызы (Ак-Турун чурттуг) уткуштур кел чораан ЗАЗ-1102 М 378 АН 17 RUS автомашина-биле (чолаачызы Ийи-Тал чурттуг) үскүлешкен. Ол-ла үеде ЗАЗ-тын соондан чораан ВАЗ-21074 П 613 АН 17 RUS (чолаачызы Чаа-Хөл чурттуг) машина ВАЗ-2108-биле үскүлешкен. Түңнелинде ук машиналарга чорааннарын аразындан үш

херээжен пассажир аңгы-аңгы деңнелдиң кемдээшкениннерин алган.

Даартазында республиканың төп эмнелгезинче солагай талакы чогазында ажык сынышкының Кызылда чурттап турар херээжен хамаатызы кирген. Ол кемдээшкенини "машзавод" чанынга ВАЗ-09 деп автомашинага тавартканының соонда алган бооп турар. Күрүне дугаарлары чок чийк машина ол черден де-зипкен.

Ол-ла хүн Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурунуң Аксы деп черге 1969 чылда төрүттүнген Д. деп хамааты мунуп чорааны мотоциклини башкарып шыдавайн баргаш, андарылган. Түңнелинде чолаачы амы-тынындан чарылган.

Апрель 16-да ВАЗ-21011 Н 105 АЕ 17 RUS автомашинаның чолаачызы (Кызыл чурттуг) Москвская кудумчузундан С.Тока кудумчузунче эеп кирер дээш, уткуштур кел чораан УАЗ-215142 А 150 АН 17 RUS автомашина-биле үскүлешкен. Ол чолаачылар амы-тынындан чарылган.

Эрткен неделяда "Шивилиг" эрттирилге пунктузунга ОШАЧКИ ажылдакчылары 1218 автомашинага хыналданы чоруткан, 63 чурум үрээшкениннерин тодараткан.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ЮБИЛЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг ортумаак школының 55 чыл юбилейи 2004 чылдың май 14-те болур, байырлалче бүгү доозукчуларны, аңаа ажылдап чораан башкыларны чаладывыс.

АДМИНИСТРАЦИЯ.

Апрель 12-ден 19-ка чедир республика иштинге 107 кем-херек үлгедишкенин бүрүткеттинген. Оларның иштинден 5 өлүрүшкүн, кадыкшылга хораны сагышты-биле чедиргениниң түннелинде, 1 кижик амы-тынындан чарылган, 16 таварылга — кижиниң кадыкшылга хораны сагышты-биле чедиргени, 2 күштээшкени, дээрбечи 3 халдаашкын, 8 үптээшкени, 30 оор чорук, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжааны, дажыглааны болгаш сатканынга хамаарыштыр 30 таварылга тодараттынган.

Дежурный кезектерге 2140 хамаатыны чедирген, 1630 эзирик кижини кудумчудан ыраткан, оларның 995-ин эзириктер сергедир черлерге чедирген. Административтиг кеземчеге 1356 кижик онаашкан, биче хулиган чорук дээш 361 кижик туттурган. Орук-транспорт озал-ондаандан 8 таварылга бүрүткеттинген, түннелинде 4 кижик амы-тынын-

КОЛЛЕДЖИГЕ ӨӨРЕНИП АЛЫНАР

Новосибирскиге телекоммуникациялар болгаш информатика колледжизи хүндүс өөренип (бот-өөредилге) салбырынга 11 класс доосканнарын төлевирлиг бот-өөредилгеге хүлээп алырының белеткел курстарын «Тывахарылзаинформ» ажык акционер ништилел организациястап турар.

Дайтырап чери: «Тывахарылзаинформ» ААН, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, 2-ги каът.
Телефону 1-12-33.

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Чазаның кадрлар билии ханыладыр болгаш мергежилин бедидер күрүне институту Тыва Республиканың школаларының доозукчуларыга математика, орус дыл болгаш чогаал эртемнеринге чангыс аай күрүне шылгалдаларынга төлевирлиг белеткел курстарын май 2-ден 7-ге чедир эрттирерин дыңнадып тур.

Курстарже баш бурунгаар кирген билдириишкениннер-биле дыңнакчыларны хүлээп алыр.

Харылзажыр телефоннар: 1-34-77
факс/тел: 1-35-46.

КАМГАЛАДЫКЧЫЛАРГА

Күрүнениң албан чери — Тыва Республикада социал камгаладылга фондузунуң девискээр салбырының экономиканың элээн каш адырларында ажыл-чорудулга боттандырып турар камгаладыкчыларның кичээнге чедир дыйнадыгы болза:

«Бүдүрүлгеге озал-ондактардан болгаш профессионал аарыглардан, а ол ышкаш бот-тускайлаң квалификация чери бооп турар камгаладыкчының адырларының ажыл-чорудулгазының хевирлеринге ыяап-ла социал камгаладылга талазы-биле камгаладылга ажыл-чорудулгазының кол хевирин бадыткаар Чурумну бадылаар дугайында» РФ-тиң социал камгаладылга фондузунуң 2002 чылдың февраль 6-да №12 доктаалыга дүүштүр, олар бүрүткеткен чериниң аайы-биле фондунуң салбырынга ажыл-чорудулгазының кол хевирин бадыткаан билдириишкенин, ажыл-чорудулгазының кол хевириниң шынзылга-бадыткалын кириер.

"ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ"

солунуң шаңналы дээш

чадаг чарыш маргылдаазы 2004 чылдың май 8-те АРАТ шөлүнге болуп эртер.

Маргылдааның эртер чуруму

Чийк атлетика эстафетазы Кызыл хоорайның кудумчуларыга эртер. Аңаа школачылар, ортумаак болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилеринден аңгыда, күш-ажылчы коллективтерин, бүдүрүлгелериниң төлээлери киржип болур. Бир команда 10 кежигүнүг болур, командаларның санын кызыгаарлавайн турар.

1-ги бөлүк — школа, лицей, гимназияларның өөреникчилериниң командалары киржир.

2-ги бөлүк — ортумаак өөредилге черлериниң командалары (училище, техникумнар).

3-кү бөлүк — "Динамо". ТКУ, шериг кезээ, өске-даа эң шыырак командалардан тургустунар.

4-кү бөлүк — бүдүрүлге, организация, албан черлериниң командаларындан тургустунар.

Аныяктар солунуң шаңналы дээш мөөрейге киржир күзүлдиг командаларны май 8-те 10 шакта Улуг Хурал бажынының чоогунга чыгып келирин дыңнаттывыс. 10 шак 15 минута турда, киржикчилерниң парад-чыскаалы болур. Маргылдаа 11 шакта эгелээр.Парадка киришпезен командаларны маргылдаага кирибес.

ОРГКОМИТЕТ.

Үр болгаш аар аараанының соонда

Елизавета Шынгараповна
МӨҢГЕНИҢ (ЧАЛБААНЫҢ)

мөчээнин дыңнатпышаан, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур бис.

Төрелдеринден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ништилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9409. Чагыг 57.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.